

# MÄRKEN I MÖRKER

## Stenhuggarmärkena i Lunds domkyrkas krypta

Oscar Hellqvist

Kandidatuppsats i Historisk arkeologi, ARKH04 (HT 2020)

Lunds universitet

Institutionen för Arkeologi och antikens historia

Handledare: Martin Hansson



**LUNDS**  
UNIVERSITET

## **Abstract**

In the construction of large stone buildings, there have always been many craftsmen involved. The traces from these workers are mostly just the buildings itself but in some cases, like for the stonemasons, some other traces can be seen, such as the Mason's marks.

The purpose of this thesis is to investigate where the Mason's marks in the crypt of the Lund Cathedral are and if it is possible to see any pattern in age or the main presence. All this has been done by manually registering the marks and then interpreting them.

246 Mason's marks, divided in 93 types, have been registered. Most of them are found in the northern and southern parts in the crypt with 80 marks in the first mentioned part and 82 in the second. An attempt to date the found marks has been done and 5 of them are dated to the 13<sup>th</sup> century and 179 to the 19<sup>th</sup> century. The remaining 62 have not been dated due to damaged stones or marks.

The question about similar marks and if they should be interpreted as the same marks with a few added or removed details, consciously or not, and the marks in different directions, is discussed. Unfortunately there is no easy answer and each mark has to be interpreted by itself to answer this.

# Innehållsförteckning

<b>Förord</b>	4
<b>1 Inledning</b>	5
1.1 Syfte och frågeställning	5
1.2 Material och metod	5
1.3 Forskningshistoria	8
1.4 Källkritik	10
<b>2 Bakgrund</b>	10
<b>3 Resultat</b>	12
3.1 Stenhuggarmärkenas förekomst i kryptan	12
3.2 De mest förekommande stenhuggarmärkena och dess datering	16
3.3 Hur fördelar sig stenhuggarmärkena i kryptan sett till dess datering?	17
<b>4 Diskussion</b>	19
4.1 Stenhuggarmärkenas förekomst i kryptan	19
4.2 Samma märke i olika varianter	22
4.3 Märkenas ålder	28
<b>5 Sammanfattande slutsats</b>	29
<b>Källförteckning</b>	31
<b>Bilaga 1 (Registrerade stenhuggarmärken)</b>	33
<b>Bilaga 2 (Brunius stenhuggarmärken)</b>	36

## **Förord**

Symboler av olika slag har alltid intresserat mig liksom gamla byggnader. Kryptan i Lunds domkyrka är inget undantag och är på många sätt fantastisk och fascinerande och full av det mytomspunna fenomenet stenhuggarmärken. Att välja ämne till kandidatuppsatsen kändes därmed inte särskilt komplicerat.

Jag vill rikta ett stort tack till min handledare Martin Hansson, som stöttat, gett råd och kommit med idéer under arbetets gång, Natassjha Antunes Venhammar som dels hjälpt till med de första registreringarna och dels fotograferat i kryptan samt domkyrkoguiden och arkeologen Melissa Isla Vanegas som släppt in mig i kryptans annars stängda sakristior och som dessutom kommit med idéer och tankar om stenhuggarmärkena.

Göteborg, januari 2021

Oscar Hellqvist

# 1 Inledning

För att uppföra stora byggnader har det genom alla tider krävts en enorm organisation med rätt människor på rätt plats. I uppförandet av exempelvis en stor stenkyrka har stembrytare, transportarbetare, timmermän, smeder, murare och stenhuggare samarbetat (Svanberg 1994, s. 53ff). Idag är det svårt att hitta tydliga spår efter dessa slitarbetare då spåren med tidens rand försvunnit, men från en av dessa arbetsgrupper, stenhuggarna, finns det dock spår och det är det den här uppsatsen kommer att behandla.

Stenhuggarna var en viktig del i en medeltida byggnadshyttia och efter dem har det ibland lämnats så kallade stenhuggarmärken. Dessa märken har på kontinenten förekommit sedan antiken och här i Norden sedan medeltiden även om de idag endast förekommer på ett fåtal platser i Sverige och i Norge (Lindfors 1903, s. 95; Tschakert 2001, s. 1, 13).

I den väldiga domkyrkan i Lund förekommer fler än 400 stenhuggarmärken och i kyrkans krypta återfinns cirka 250 stycken av dessa. Märkena förekommer i hela kryptan men återfinns oftast i tydliga koncentrationer (Cinthio 1957, s. 82ff; Tschakert 2001, s. 60).

I kapitel 1 presenteras uppsatsens syfte och frågor, i kapitel 2 ges en byggnadshistorisk bakgrund till kryptan, i kapitel 3 presenteras resultatet av dokumentationen och i kapitel 4 diskuteras resultatet.

## 1.1 Syfte och frågeställning

Syftet med den här uppsatsen är att undersöka var stenhuggarmärkena i kryptan förekommer och om det är möjligt att svara på varför de är där. Går det att se något mönster utifrån kronologi och typologi? Går det att finna ett svar i dess förekomst utifrån kryptans byggnadshistoria?

Min huvudfråga blir således:

- Var i kryptan förekommer stenhuggarmärkena?

Under huvudfrågan har jag två delfrågor:

- Vilka stenhuggarmärken förekommer mest och hur ser fördelningen ut utifrån dess datering?
- Hur ser fördelningen ut rent dateringsmässigt i stort, det vill säga förekommer märken från samma tid utspritt i kyrkan eller är de samlade på samma plats eller i samma del?

## 1.2 Material och metod

Mitt material är de av mig funna stenhuggarmärkena i Lunds domkyrkas krypta. Jag har manuellt registrerat märken genom att undersöka sten för sten, med undantag för de stenar som varit onåbara utan stege eller andra hjälpmedel samt de stenar som varit gömda bakom de troligt

sekundärplacerade gravstenarna (Jansson 2008, s. 6) i många av kryptans nischer. Jag har heller inte undersökt kryptans golv. I det norra sidokapellets allra östligaste del samt i kryptans absid har inga undersökningar kunnat göras då dessa områden varit avspärrade på grund av annat arbete. De områden som inte blivit undersökta är tydligt markerade på översiktskartorna med grå färg.

I undersökandet markerade jag ut märkena på en översiktskarta över kryptan och tog bilder på vardera märke. Dessa foton har sedan legat till grund för mina egna avritningar av märkena.

Kryptan har jag valt att dela upp i mindre beståndsdelar eller zoner för att underlätta undersökningen. Det berörda kyrkorummet har behandlats i många tidigare texter och där har varje del omnämnts på olika sätt men jag väljer att dela upp kryptan i sex zoner (se fig 1):

- Zon 1, den nordliga kvadraten som i vissa texter benämns som den nordliga transeptarmen. Till denna zon räknas också det norra sidokapellet.
- Zon 2, den norra sakristian.
- Zon 3, den centrala kvadraten som i vissa texter benämns som mittkvadraten.
- Zon 4, den södra kvadraten som i vissa texter benämns som den södra transeptarmen. Till denna zon räknas också det södra sidokapellet.
- Zon 5, den södra sakristian.
- Zon 6, den östra kvadraten samt dess absid. Zonen omnämns av Cinthio (1957, s. 52) som det absidavslutade presbyteriet.

De funna märkena har förts in i listor där jag tolkat dess utseende, och utifrån märket och stenen där varje märke funnits, kategoriserat märkena enligt dess typologi och kronologi. När det gäller tolkningen av märkenas utseende har jag använt mig av Frithiof Dahlbys *De heliga tecknens hemlighet* (1963) och Bengt Ingmar Kilströms *Bild och symbol* (2000) för att kunna benämna märkena på ett korrekt sätt. Tolkningen av märkenas typologi och kronologi bygger på litteraturstudier på material från Carl Georg Brunius (1854), Otto Rydbeck (1953), Erik Cinthio (1957; 1997), Alexandra Tschakert (2001), Gunilla Gardelin (2006) och Peter Carelli (2012).

Metodmässigt har jag arbetat induktivt, kontextuellt och komparativt. Jag har utifrån det insamlade materialet försökt att generalisera och därifrån hitta mönster. Jag har sedan arbetat utifrån fyndens sammanhang där jag dels har undersökt relationerna mellan olika typer av märken i en avgränsad del och dels har undersökt relationerna mellan samma typ av märke men i olika delar. Därmed och därefter har jag jämfört kryptans olika delar och hur förekomsten av stenhuggarmärken skiljer sig i kronologi, typologi och i vissa fall placering.

Jag har valt att ta med alla funna märken, även de som skulle kunna vara så kallade sätt- eller placeringsmärken. Dessa märken har ofta utseendet av romerska siffror eller ett mindre likarmat

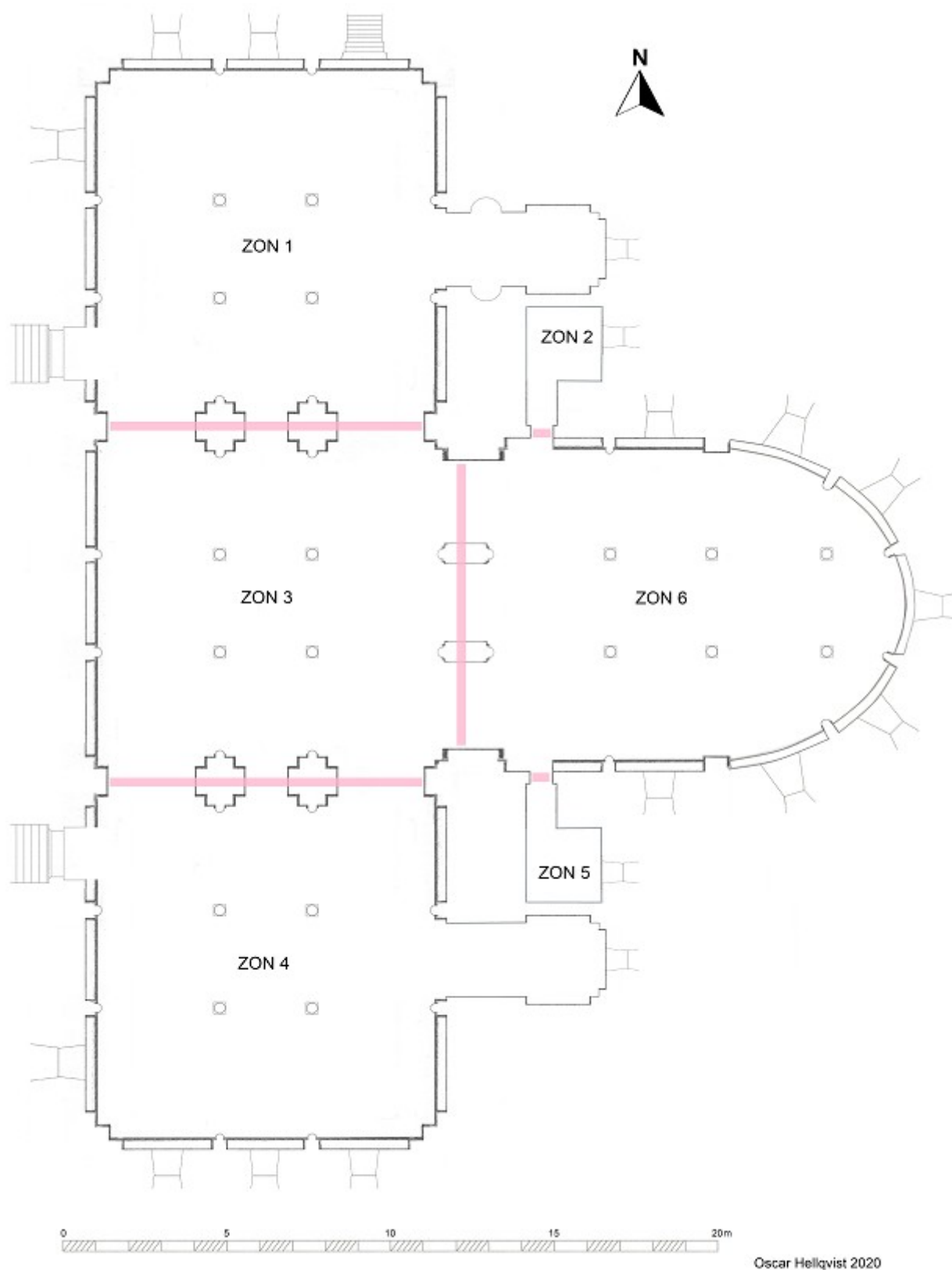


Fig 1. Översiktskarta över kryptan med zonindelning. Karta av Hellqvist efter förlaga efter Brunius.

kors, och var anvisningar till hur stenarna skulle sammanfogas (Cinthio 1957, s. 92; Svanberg 1994, s. 96ff; Carelli 2012, s. 246). För ett tydligt exempel på det förstnämnda, se fig 2.

### 1.3 Forskningshistoria

Stenhuggarmärkenas funktion och syfte har diskuterats av många genom åren och redan 1850 skriver Brunius (1850, s. 31ff) om detta. Han nämner stenhuggarordningen från 1462 (som borde vara *Rochlitzer Ordnung*, den enda tyska stenhuggarordningen som nämner just



Fig 2. Ett placeringsmärke i form av romerska siffror (märke 90). Foto av Hellqvist.

stenhuggarmärken (Svanberg 1994, s. 96)). Där ska det framgå hur mästaren ger sin lärling ett stenhuggarmärke när den sistnämnda blir gesäll (Svanberg 1994, s. 96). Vanligtvis fick en gesäll sitt märke och arbetade sedan fortsatt hos sin mästare men i de fall där mästaren inte hade något arbete, kunde lärlingen tilldelas ett märke och sedan bege sig ut på den så kallade gesällvandringen. När lärlingen sedan kommit till en ny hytta och mästare, skulle den förstnämnda tilldelas en sten där han kunde hugga in sitt märke. Brunius skriver också att om en stenhuggare huggar in sitt märke på en icke-granskad sten, skulle huggaren plikta. Lindfors (1903, 95ff) skriver senare på ett liknande sätt och menar att stenhuggarmärkena var personliga men menar också på att en gesällvandring var obligatorisk för att lärlingen skulle ta sig högre upp i hierarkin. Han skriver att en lärling var tvungen att genomföra minst tre vandringar för att bli mästare. Svanberg (1994, s. 99) skriver också om gesällvandringarna och att det var vanligt att en stenhuggare bytte hytta, antingen på grund av minskade ekonomiska resurser eller på grund av att stenhuggarna misskötte sig. Han nämner också, precis som Lindfors, att vandringen var obligatorisk, och menar att lärlingen behövde göra minst en ettårsvandring. När stenhuggaren sedan gjort detta upptogs han i hyttan och blev gesäll och fick därmed lov att finhugga kvadrar och enklare verkstycken (Svanberg 1994, s. 87f). Svanberg skriver vidare att stenhuggarna oftast fick betalt för de dagar de arbetade i en hytta. På vissa håll fick alla huggare samma daglön medan det på andra håll kunde skilja, beroende på huggarens skicklighet. Vid vissa arbeten och hyttor fick stenhuggarna betalt efter antal huggna kvaderstenar och verkstycken, en så kallad ackordavlönning och det är här som Svanberg (1994, s. 92ff) menar att stenhuggarmärkets syfte kommer in då man helt enkelt behövde veta vem som huggit vad, något som även Gardelin (1997, s. 161) skriver om. Svanberg skriver dock att märket ska ha huggits in precis innan det granskades av parliern, mannen precis under byggmästaren (Svanberg 1994, s. 89,



94), vilket ju går emot det Brunius tidigare skrivit. Cinthio (1997, s. 140) skriver också om att det är ackordsavlönade stenhuggare som märker sina stenar. Han skriver att ackordsystemet snarare är ett nytt betalningssystem där man tidigare använt sig av daglöner, vilket ju skiljer sig något från det Svanberg skriver om.

Stenhuggarmärkenas typologiförändringar över tid har tidigare diskuterats av bland annat Cinthio (1997, s. 139), Tschakert (2001, s. 23f) och Carelli (2012, s. 246). De menar att de allra första stenhuggarmärkena kan ha tillkommit under tidig romansk tid på kontinenten och från 1100-talet i Lunds domkyrka (Carelli 2012, s. 246). Det handlar om distinkta former som är brett uthuggna och relativt tydliga bokstäver. Märkena från den här tiden är djupt huggna och är ofta mellan 5 och 10 centimeter även om det på vissa håll på kontinenten förekommer ännu större märken som mäter 10 till 16 centimeter och i vissa fall till och med upp till 25 centimeter (Tschakert 2001, s. 24). Under 1200-talet blir märkena enklare utformade med mjuka linjer eller sammansatta av ett fåtal streck. Här dominerar geometriska figurer och det uppkommer också märken där vanliga stenhuggarverktyg blivit avtecknade. De är grundare och generellt något mindre än sina föregångare, med en storlek på 3 till 10 centimeter. På 1300-talet sker sedan en gradvis förändring och här uppkommer märken som är mer omsorgsfullt gjorda med kors med vinklar och tvärstreck som en vanlig grundform. De blir åter något djupare men minskar i storlek ännu mer och når sitt minimum vid den här tiden då de i vissa fall endast mäter cirka 1,5 centimeter (Tschakert 2001, s. 24). Något senare blir märkena mer och mer komplicerade med sirliga former och böjda linjer och ökar i storlek till att vara mellan 5 och 8 centimeter (Cinthio 1997, s. 140; Tschakert 2001, s. 24; Carelli 2012, s. 246).

Cinthio (1957, s. 82) och Carelli (2012, s. 246) menar att stenhuggarmärkena i Lunds domkyrka förekommer i tre större koncentrationer: de nedre delarna av lektoriemuren från 1200-talet, mittskeppets högmurar samt det norra transeptets norra mur. De menar också att det går att härleda majoriteten av stenhuggarmärkena i kyrkan, främst dessa tre koncentrationsområden, till tre perioder där den första perioden sker efter branden 1234, den andra perioden är perioden efter Adam van Dürens arbeten och den tredje perioden är efter Brunius arbeten (Cinthio 1997, s. 140f; Carelli 2012, s. 246). När Helgo Zettervall senare tar över restaureringen av kyrkan menar Rydbeck (1953, s. 178) att Zettervall mycket väl kan ha tagit över märkena. Från den här sistnämnda perioden finns det också illustrationer på de stenhuggarmärken som uppkommit under den här tiden samt namnen på de huggare som medverkar under restaureringsarbetet (se bilaga 2). Enligt Cinthio (1997, s. 140) kan man inte knyta några stenhuggarmärken till 1300- och 1400-talet då det på den tiden skedde arbeten i tegel i kyrkan (Lindfors (1903, s. 93) har i och för sig menat att det kan förekomma stenhuggarmärken på tegel även om det är mycket sällsynt).

Vad gäller stenens utseende där stenhuggarmärkena förekommer, har de stenar som tillkommer under van Dürens tid generellt mycket större dimensioner (Cinthio 1957, s. 53). Stenarna som sedan tillkommer under Brunius tid har en märkbart jämnare och slätare yta (Rydbeck 1953, s. 177f). Dessa stenar ska också ha huggits så pass noggrant att inget murbruk ryms emellan, för att på så vis undvika sättningar (Brunius 1854, s. 489).

## 1.4 Källkritik

I arbetet finns naturligtvis ett par saker som man kan ställa sig aningen kritisk till då det kan påverka resultatet. Som tidigare nämnt har jag manuellt registrerat märkena i kryptan utan avancerade verktyg och stege varför jag till exempel inte kunnat med säkerhet registrera hela kryptan. Jag har visserligen naturligtvis höjt blicken för att åtminstone vid en första blick försöka se märken högre än min egen ögonhöjd och i vissa fall har märken då kunnat registrerats. Jag vill hävda att de registrerade märkena med allra största säkerhet kan kategoriseras som stenhuggarmärken och att de mycket väl kan ligga till grund för min analys, det enda som bör tas i beaktning är att det mycket väl kan vara så att det i kryptan finns fler märken än det presenterade antalet.

Zonindelningen har jag gjort för att underlätta arbetet och presentationen av de funna märkena men jag är medveten om att det kan uppfattas missvisande att jämföra zonerna med varandra då de skiljer sig i storlek. Att göra en indelning där varje zon är lika stor som de andra rent ytmässigt skulle dels vara komplicerat och jag ser heller ingen anledning till att göra det.

I och med att märkena har registrerats genom ficklampa, fotografering och sedan avritning kan det i vissa fall finnas en risk att märket i sitt ursprung haft ett annat utseende men efter tidens rand förändrats varför det såklart inte med absolut säkerhet går att säga att märkena ser ut som de bör.

Vad gäller diskussionen rörande märken som förekommer i olika varianter, se *4.2 Samma märke i olika varianter*.

## 2 Bakgrund

För att kunna behandla och diskutera stenhuggarmärkena i Lunds domkyrkas krypta krävs en kort bakgrund rörande byggnadens historia. Självklart har det under kryptans levnad på cirka 900 år skett en rad olika förändringar men jag väljer här att presentera och vidröra ett urval av dem, som jag anser viktiga i det senare analysarbetet av stenhuggarmärkena.

På platsen där den nuvarande kyrkan finns, har det tidigare funnits åtminstone en till kyrka. Det finns delade meningar angående hur många kyrkor som legat på platsen men jag anser att den

diskussionen är tämligen oviktig för min text varför jag väljer att inte gå in vidare i det. Oavsett har det funnits en kyrka på platsen innan byggandet av den nuvarande (Kroon 1994, s. 18ff; Carelli 2012, s. 135).

Omkring 1065 blir Lund ensamt biskopssäte i Skåne (Nilsson 1998, s. 64) och ett par ytterligare år senare, 1103, höjs lundastiftet till ett nordiskt ärkestift, det vill säga att biskopen blir ärkebiskop över hela Norden och just Lund blir hans säte. I och med detta behövde den dåvarande mindre kyrkan byggas om för att bättre tjäna sitt syfte som just metropolitankyrka och arbetet lär ha påbörjats direkt i denna tid. Under byggandet planerade man att fortsatt kunna använda den äldre kyrkan så länge det krävdes, varför arbetet till en början koncentrerades till östpartiet på den nya kyrkan, som byggdes direkt öster om den äldre kyrkan. Här började man att bygga kryptan och denna del är därför kyrkans allra äldsta (Carelli 2012, s. 138f). I *Memoriale fratrum, Necrologium Lundense*, återfinns de år då kryptans altare blir invigda: högaltaret invigs 1123, det norra sidoaltaret 1126 och det södra sidoaltaret 1131 (Cinthio 1957, s. 49; Carelli 2012, s. 139). När det sistnämnda altaret invigs förs altarrelikerna över från den äldre kyrkan och den bör därför ha spelat ut sin roll (Carelli 2012, s. 138).

Kryptan är på många sätt stilmässigt lik S:t Hermes krypta i Ronse, Flandern men har också utsmyckningar som visar likheter med Normandie och England varför kryptans grund troligen är byggd av hantverkare från dessa tre områden. Dess planform har också stora likheter med kryptan i Speyer, vilket enkelt kan förklaras av den förstärkning man fick från just Speyer under 1120-talet (Lundberg 1940, s. 223; Cinthio 1957, s. 46). När kryptan senare står färdig, fortsätter arbetet med de övriga delarna i kyrkan. Hantverkare från Apulien och Lombardiet kopplas senare in samtidigt som man även tar med arbetare som verkat vid de stora katedralbyggena i Mainz och Speyer. På 1130-talet verkar den lombardiska verkstaden sluta med sina arbeten och för att avsluta det väldiga byggandet i Lund, kopplas en verkstad från Mainz in 1137 (Carelli 2012, s. 139ff). Huvudaltaret i kyrkan invigs sedan 1145 men att detta markerar att kyrkan är färdigställd, kan inte antas med säkerhet (Cinthio 1957, s. 107).

1234 drabbas kyrkan av en stor brand som ödelägger i stort sett hela byggnaden, bortsett från kryptan som tycks klara sig utan vidare skador (Carelli 2012, s. 241). Denna brand leder till ett stort byggnadsarbete i att försöka återuppbygga kyrkan. Konsekvenserna av branden blir dock större än befarat. På 1500-talet inser man att det krävs en ordentlig restaurering och man väljer att koppla in tysken Adam van Düren som sedan han blivit klar med arbeten i Köpenhamn och Glimmingehus blivit anställd av ärkebiskop Birger Gunnersen. Ärkebiskopen vill bygga ett nytt kapell vid det norra tornet i kyrkan i början av 1500-talet men blir sedan övertalad av kung Hans att istället anlägga detta kapell i kryptan. För att kunna göra detta krävs en stor reparation av detta rum och

någon gång efter 1506 anländer van Düren till Lund för att leda detta arbete (Rydbeck 1918, s. 36; Carelli 2012, s. 467f). Kryptan är i denna tid översvämmad stora delar av året varför van Düren börjar med att ta hand om detta problem och det brunnskar som återfinns i kryptans norra del färdigställs av honom 1514 (Carelli 2012, s. 469). Efter detta fortsätter Adam van Düren med resterande delar av kyrkan för att sedan bege sig för att arbeta i Stockholm. Från huvudstaden återvänder sedan van Düren till Lund och skapar bland annat en gravsten i kryptan som dateras till 1524 (Rydbeck 1918, s. 51ff).

I början av 1800-talet var domkyrkan i Lund i förfall på många sätt och hovarkitekt Axel Nyström la fram ett restaureringsförslag. Vid den här tiden var Carl Georg Brunius ordförande för domkyrkorådet och fick därför uppdraget att bevaka arbetet med den föreslagna restaureringen (Rydbeck 1923, s. 270ff). Arbetet i kyrkan påbörjades 1833 och den då mycket förfallna kryptan restaurerades från 1845. Brunius beskriver själv hur bland annat flera pelare och pilasters fotställningar var angripna av röta, hur kvaderstenar fallit till golvet, hur hela stycken hängde lösa och hur det på många håll skulle vara möjligt att sticka in en käpp under vissa baser (Brunius 1854, s. 484f). Efter de av Brunius ledda restaureringarna fortsatte arkitekten Helgo Zettervall fram till 1880 (Rydbeck 1923, s. 284).

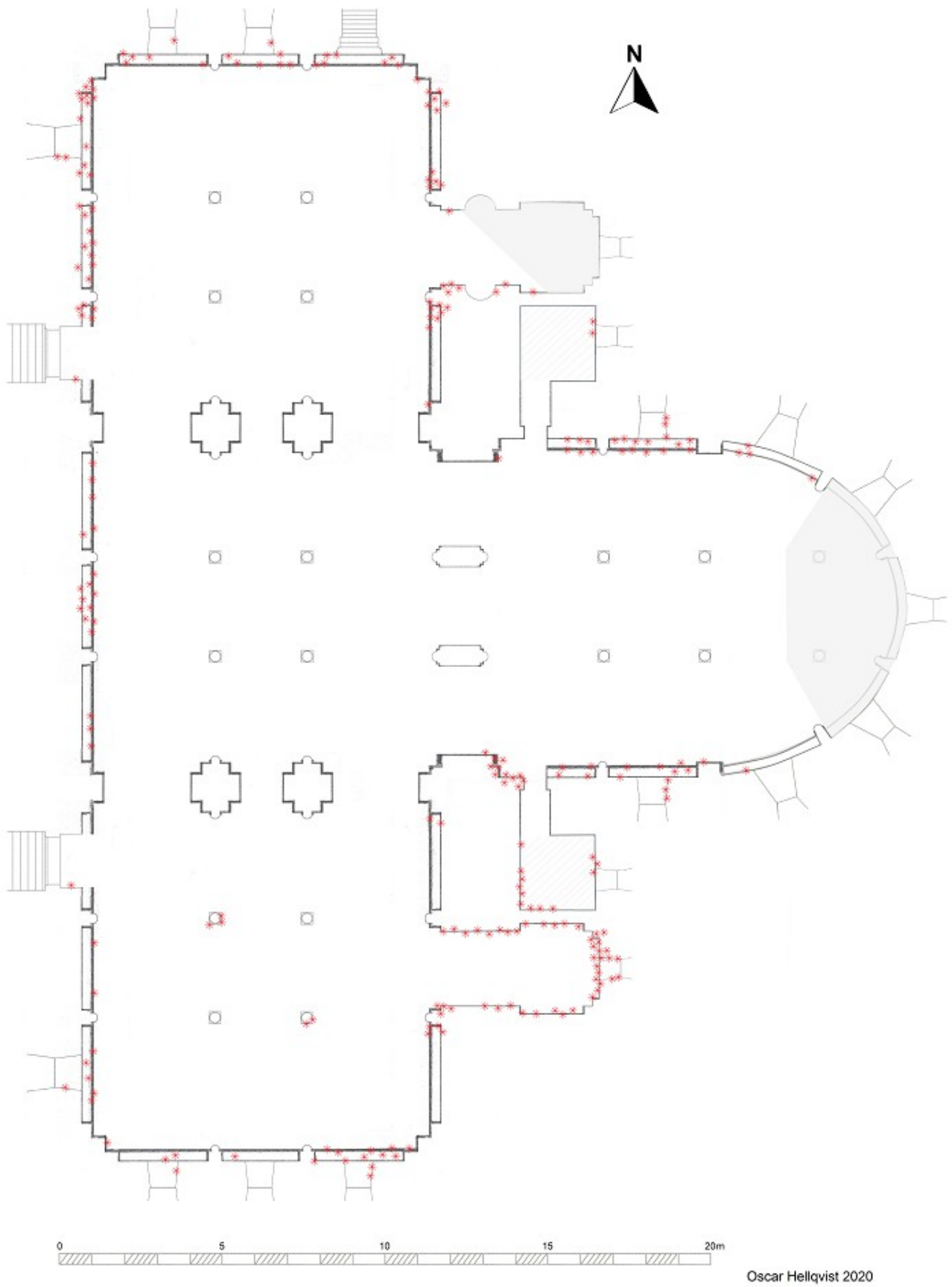
Kryptans nuvarande inre murverk är alltså en blandning av murverk från kryptans födelse på 1100-talet, murverk med sten som kommer från originalmurverket men som kan ha blivit omsatt under någon senare restaurering samt murverk bestående av nya stenar som tillkommit under van Dürens tid på 1500-talet eller under Brunius och Zettervalls tid på 1800-talet.

## **3 Resultat**

### **3.1 Stenhuggarmärkenas förekomst i kryptan**

I Lunds domkyrkas krypta återfanns 246 stycken stenhuggarmärken som verkar fördela sig på 93 olika typer (se fig 3 för märkenas placering, fig 4 för avritade märken, tabell 1 för fördelningen i de olika zonerna samt bilaga 1 för fullständig lista). För diskussionen rörande huruvida samma märke i olika varianter bör ses som olika märken, se *4.2 Samma märke i olika varianter*.

Det förekommer märken som för ett otränat öga kan se ut som stenhuggarmärken men som jag väljer att inte ha med. Hit hör det av Rydbeck (1923, s. 61f) nämnda processionskorsliknande kors som finns inhugget i det norra kapellet, i zon 1, se fig 5, samt den större cirkeln i det södra kapellet, i zon 4, se fig 6. Denna cirkel nämns av Rydbeck (1953, s. 182f) som ett ganska stort stenhuggarmärke medan Cinthio (1957, s. 91) med bestämdhet menar att det inte rör sig om ett



Oscar Hellqvist 2020

Fig 3. Översiktskarta med utmarkerade stenhuggarmärken. Karta av Hellqvist efter förlaga efter Brunius.

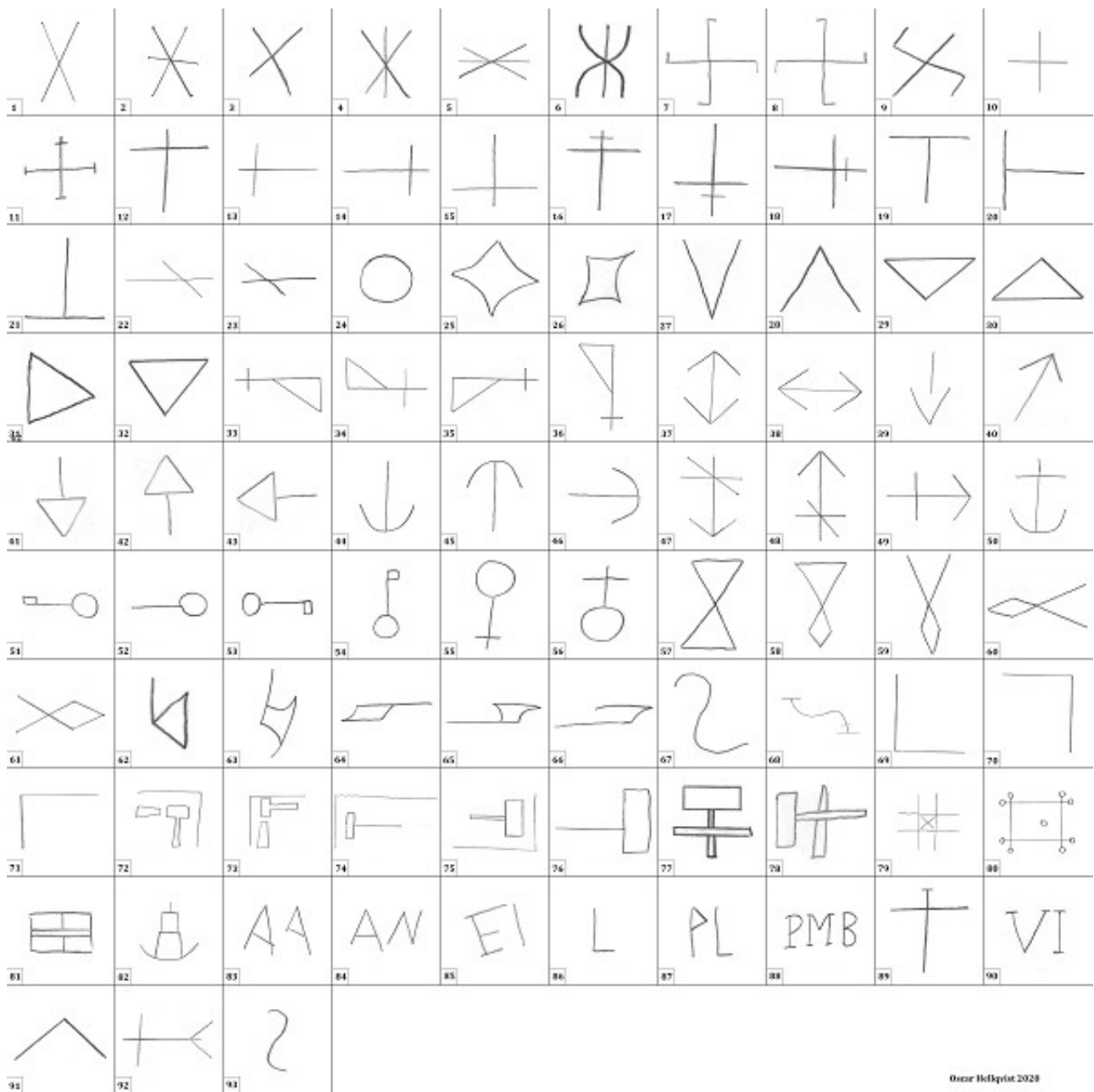


Fig 4. Avritningar av de funna stenhuggarmärkena (ej skalenliga).

	TOTALT ANTAL	FÖRDELADE PÅ ANTAL TYPER
ZON 1	80	47
ZON 2	2	2
ZON 3	18	12
ZON 4	82	51
ZON 5	12	11
ZON 6	52	37

Tab 1. Fördelning av funna stenhuggarmärken.

stenhuggarmärke. Han menar att cirkeln säkert kan ha tillkommit i en annan avsikt.

Som jag tidigare påtalat är det av högsta vikt för läsaren att veta att jag inte kunnat göra en fullständig registrering då jag i princip bara registrerat märken upp till en ungefärlig höjd på 2 meter. De tidigare nämnda områdena där registreringen inte kunnat ske överhuvudtaget på grund av annat arbete, återfinns i zon 1 respektive 6. I de båda sakristiorna, zon 2 och zon 5, har undersökningen ej kunnat fulländats då dessa rum varit möblerade och därmed har



*Fig 5. Det processionskorsliknande kors som Rydbeck nämner. Foto av Hellqvist.*

stora delar av väggarna varit täckta (skrafferade ytor på översiktskarta, se fig 3).

241 av 246 stenhuggarmärken förekommer på kvaderstenar och majoriteten återfinns centralt på stenen. De resterande 5 märkena förekommer på 2 av kryptans totalt 38 pelare. I tabell 1 ser vi att zon 1 och zon 4 sticker ut i antalet stenhuggarmärken då dessa zoner innehar en tredjedel vardera av alla funna märken i kryptan.



*Fig 6. Den stora cirkeln i det södra sidokapellet. Foto av Antunes Venhammar.*



### 3.2 De mest förekommande stenhuggarmärkena och dess datering

De mest förekommande märkena i kryptan är märke 24, 79, 15 och 6 (se fig 7 samt tabell 2). Vid en första anblick kan det tyckas märkligt att ingen av dessa vanliga märkestyper förekommer i zon 2 över huvudtaget och att det i zon 5 endast återfinns ett av dessa märken, men förklaringen torde ligga i att zon 2 och zon 5 är de båda sakristiorna. Den norra sakristian, zon 2, innehåller som tidigare nämnt endast två märken. Bortsett från sakristiorna förekommer märke 24 relativt jämnt fördelat i de övriga zonerna även om zon 6 sticker ut med endast ett av dessa märken. Vi kan se ett liknande mönster vad gäller märke 79 och märke 15: en jämn fördelning med en något större mängd i zon 1 och zon 4 och sedan något mindre i zon 6. Märke 6 skiljer sig något från de övriga mest förekommande märkena genom att ha flest märken i zon 4 samt att detta märke förekommer i alla zoner förutom zon 2, vilket inget av de andra märkena gör.

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
24	5	0	3	5	0	1	14
79	6	0	0	4	0	2	12
15	5	0	1	4	0	1	11
6	2	0	1	4	1	1	9

Tab 2. De mest förekommande stenhuggarmärkena.

I dateringen av dessa fyra mest förekommande märken använder jag mig av de tidigare presenterade dateringsmetoderna.

13 av 14 stenar som märke 24 förekommer på tolkar jag vara från perioden när Brunius arbetar i kyrkan då stenarna är mycket släta och jämna. Den stenen där märke 24 förekommer på och som eventuellt skulle kunna vara en äldre sten, återfinns i zon 4 vid fönstret på den västra väggen. Märke 24, i form av en cirkel, finns på den lista av stenhuggare som arbetade under Brunius och sammankopplas med namnet O. Jörrensen. Stenhuggarmärken med utseende av en cirkel återfinns bland annat också i domkyrkan i Worms (daterat till 1150/1165) och i katedralen i Köln (daterat till 1150/1172) i Tyskland och i Skara domkyrka (Tschakert 2001, s. 23, 61). Jag tolkar, trots cirkelns förekomst långt tidigare på andra platser att märke 24 är från 1800-talet.

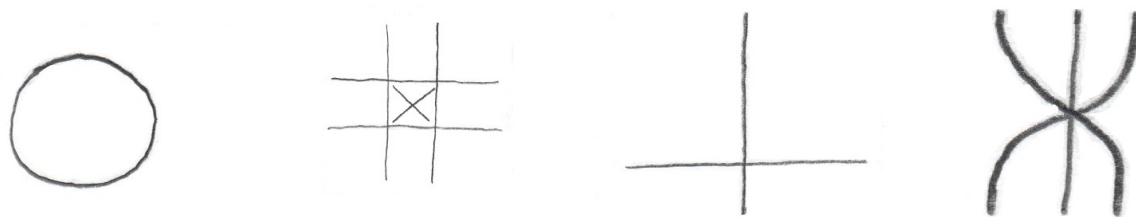


Fig 7. Avritning av märke 24, märke 79, märke 15, märke 6 (ej skalenliga).



11 av 12 stenar där märke 79 förekommer tolkar jag vara från Brunius tid, vilket gör att det är samma mönster här, där alla märken av denna typ förutom en förekommer på släta och jämna stenar. Den sten med märke 79 där osäkerhet över stenens ursprung finns, återfinns i zon 1 vid fönstret på den västra väggen. Märke 79 består av fyra linjer som ligger parallellt två och två och sedan korsar varandra och bildar ett kors och där det i mitten av den då bildade kvadraten återfinns ett kryss. Märket återfinns på Brunius lista över stenhuggarna från 1800-talet och sammankopplas med namnet F. Sandberg. Detta tillsammans med stenarnas utseende där märket förekommer samt att det inte verkar förekomma i andra kyrkor under medeltiden, gör att jag daterar märke 79 till 1800-talet med stor säkerhet.

I likhet med märke 24 och 79 tolkar jag alla stenar förutom en (det vill säga 10 av 11) där märke 15 förekommer vara från Brunius period. Den sten som eventuellt skulle kunna vara äldre återfinns i zon 4, i det södra sidokapellets södra vägg cirka en meter från hörnet till sidokapellets östra vägg. På just den här stenen där stenens utseende eventuellt skulle kunna tyda på en högre ålder, förekommer märke 15 i ett något djupare hugget snitt än de övriga. Märke 15 har formen av ett petruskors och förekommer inte på listan med Brunius stenhuggare, heller inte i de av Tschakert presenterade kyrkorna från kontinenten. Även om dateringen här inte kan ses som lika säker i och med avsaknaden av märket på Brunius lista, daterar jag ändå märket till 1800-tal.

Alla gånger märke 6 förekommer återfinns det på stenar som jag tolkar vara från Brunius arbetsperiod. Märket ser ut som ett rundat monogramkors och förekommer likt sina föregångare på listan från Brunius där det sammankopplas med namnet F. Krok. Jag daterar märke 6 till 1800-talet.

### **3.3 Hur fördelar sig stenhuggarmärkena i kryptan sett till dess datering?**

När det kommer till att datera stenhuggarmärkena finns det naturligtvis både sådana märken som med stor säkerhet går att datera till en viss period och sådana märken som i princip är omöjliga att datera. Vissa märken har redan daterats i tidigare texter och där använder jag mig av den dateringen medan andra märken har krävt att jag själv försöker mig på en datering. Jag har utgått från stenens storlek och yta, märkets utseende samt dateringar på liknande märken. I daterandet har jag också upptäckt att märkena som kommer från 1800-talet har smalare och mer distinkta linjer än äldre tecken, varför jag även har tittat på detta i daterandet.

Av de 93 funna stenhuggarmärkestyperna har 5 daterats till att vara kryptans äldsta, vilket torde vara 1200-tal (se fig 8). Rydbeck (1953, s. 182f) tolkar att dessa märken kommer från 1100-talet men Cinthio (1997, s. 140f) skriver att de snarare bör dateras till 1200-tal. Det rör sig om tre märken med S-liknande former (märke 67, 68 och 93), ett märke med utseendet av en vinkelhake (märke 91) samt ett något svårtytt märke bestående av ett liggande latinskt kors (också kallat



Fig 8. 1200-talsmärkena avritade (märke 67, märke 68, märke 91, märke 92 och märke 93) (ej skalenliga).

filippuskors) med två diagonala linjer i korsets botten (märke 92). Dessa fem märken utgör cirka 5 % av alla funna märkestyper.

63 av 93 funna stenhuggarmärkestyper (179 märken), det vill säga cirka 68 %, dateras till 1800-tal. Av dessa förekommer tio stycken (märke 6, 8, 24, 25, 30, 33, 42, 45, 56 och 79) med säkerhet på Brunius lista (se bilaga 2) och ytterligare åtta märken (märke 31, 43, 46, 47, 48, 49, 59 och 80) visar tydliga likheter med märkena på nämnd lista. Åtta ytterligare märken (märke 1, 7, 29, 41, 51, 62, 73 och 82) har tidigare daterats av Rydbeck (1923, s. 61; 1953, s. 179) och tre märken (märke 55, 69 och 74) har daterats av Sundnér (Löfvendahl & Sundnér 1997, s. 29, 35). Återstående 34 av 63 märken daterar jag till 1800-tal där 16 märken (märke 11, 16, 20, 22, 23, 26, 38, 44, 50, 53, 63, 65, 66, 76, 81 och 88) dateras till grund av stenens utseende och storlek samt märkets tidstypiskt smalare linjer och 12 märken (märke 4, 5, 13, 14, 15, 34, 35, 36, 72, 75, 89 och 90) dateras till grund av endast stenens utseende och storlek. Slutligen daterar jag även märke 2 till denna period efter sina likheter med märke 1 vad gäller både stenen och märket i sig. De fem märken (märke 40, 83, 84, 85 och 87) som förekommer på pelare och som jag bedömer vara klotter daterar jag också till 1800-talet efter följande resonemang, se 4.1 *Stenhuggarmärkenas förekomst i kryptan*.

Märke 10, 12, 57, 60 och 61 är alla komplicerade att datera. Tre av dessa (märke 10, 12 och 57) finns med säkerhet med på Brunius lista över 1800-talsmärkena och resterande två (märke 60 och 61) visar stora likheter med listans märken. Dessa fem märkestyper förekommer flertalet gånger i kryptan men återfinns på stenar från olika perioder. När det kommer till märkenas utseende, anser jag att de är tillräckligt lika varandra för att klassas som samma märke men tillräckligt olika för att de skulle kunna vara från olika perioder. Jag anser att det krävs fler undersökningar vad gäller stenarnas och märkenas utseenden för att kunna göra en datering av dessa fem märken.

Resterande 20 märken (märke 3, 9, 17, 18, 19, 21, 27, 28, 32, 37, 39, 52, 54, 58, 64, 70, 71, 77, 78 och 86) som ej blivit nämnda här anser jag också icke möjliga att datera då stenarna och märken är för skadade för det.

Vi har alltså 5 märken (fördelade på 5 märkestyper) daterade till 1200-talet, 179 märken (fördelade på 63 märkestyper) daterade till 1800-talet och 25 märkestyper icke daterade. Värt att notera är att 1200-talsmärkestyperna endast förekommer en gång var medan 1800-

talsmärkestyperna förekommer flera gånger var.

De fem stenhuggarmärken daterade till 1200-talet återfinns fördelade med två märken i zon 1, två märken i zon 4 samt ett märke i zon 6. Således innehar zon 2, 3 och 5 inga av de äldsta märkena. Vad gäller de 179 märken som dateras till 1800-talet fördelar de sig med 58 märken i zon 1, 17 märken i zon 3, 59 märken i zon 4, 8 märken i zon 5 och 37 märken i zon 6. Således innehar zon 2 inga märken daterade till 1800-talet.

## **4 Diskussion**

### **4.1 Stenhuggarmärkenas förekomst i kryptan**

Som tidigare redovisat är märkena i kryptan fördelade med 80 märken i zon 1, 2 märken i zon 2, 18 märken i zon 3, 82 märken i zon 4, 12 märken i zon 5 och 52 märken i zon 6 (se tabell 1). Precis som jag tidigare även nämnt kan detta uppfattas missvisande då det i zon 1, 4 och 6 förekommer enormt mycket fler märken än i de andra zonerna men det är då viktigt att komma ihåg att zon 1, 3, 4 och 6 är de till ytan största zonerna. Att det förekommer långt mycket färre märken i zon 2 och 5 är genast mycket mer logiskt. Anledningen till att zon 3, som till ytan är jämförbar med zon 1, 4 och 6, har långt mycket färre märken (18 märken) än de andra, är dess avsaknad av kvaderstenar. Majoriteten av stenhuggarmärken förekommer på kvaderstenar och zon 3 har egentligen bara en större vägg i och med sitt centrala och gränsande läge till de andra tre stora zonerna. Förekomsten av stenhuggarmärken i zon 6, som på det stora hela har många stenhuggarmärken men som i jämförelse med zon 1 och 4 har desto färre, kan förklaras av att denna zon dels inte har tre större väggar samt att den heller inte har några tillhörande sidokapell, likt zon 1 och 4.

241 av 246 stenhuggarmärken (98 %) förekommer på kvaderstenar i kryptan. Resterande 5 märken (2 %) förekommer på 2 av 38 pelare. Hur kommer detta sig? Att majoriteten av de funna märkena förekommer på kvaderstenar hör inte till ovanligheten men det är faktiskt anmärkningsvärt att det återfinns märken på pelare då detta är ovanligt för sig men även i Lunds domkyrka (det ska dock ha funnits en strävpelare med ett stenhuggarmärke i form av bokstäverna ADAM och en sköld kring varje bokstav (Lindfors 1903, s. 98f)). I hyttorna fanns det inte bara stenhuggare som arbetade med sten utan även så kallade bildhuggare. Även om sten- och bildhuggarna på många sätt hörde samman (de ingick bland annat i samma ämbete, grundat 1639 i Stockholm (Axel-Nilsson 1950, s. 95)) skiljde de sig gällande utbildning och vad för material de arbetade i. Stenhuggarna skulle utbilda sig i minst 5 år och bildhuggarna skulle utbilda sig i ytterligare 1 år (Axel-Nilsson 1950, s. 98). Enligt Axel-Nilsson (1950, s. 98) tillkom denna reglering inte nödvändigtvis för att framhäva de olika hantverkargruppernas utbildningslängd utan snarare för att visa rangordningen mellan

dessa i en hytta. En stenhuggare skulle utföra enklare arbeten i grövre material såsom sand- och kalksten medan en bildhuggare dessutom fick arbeta i marmor, alabaster, gips och i vissa fall även trä. De sistnämnda högg därför mer avancerade stycken såsom figurreliefer och pelare och dessa verk blev sällan signerade (Tschakert 2001, s. 9). Det kan ha förekommit stenhuggare som utförde mer avancerade verk (Sundnér 1996, s. 33; Hagerman & Gabrielsson 2003, s. 210), dock kan det heller inte uteslutas att det egentligen handlade om bildhuggare.

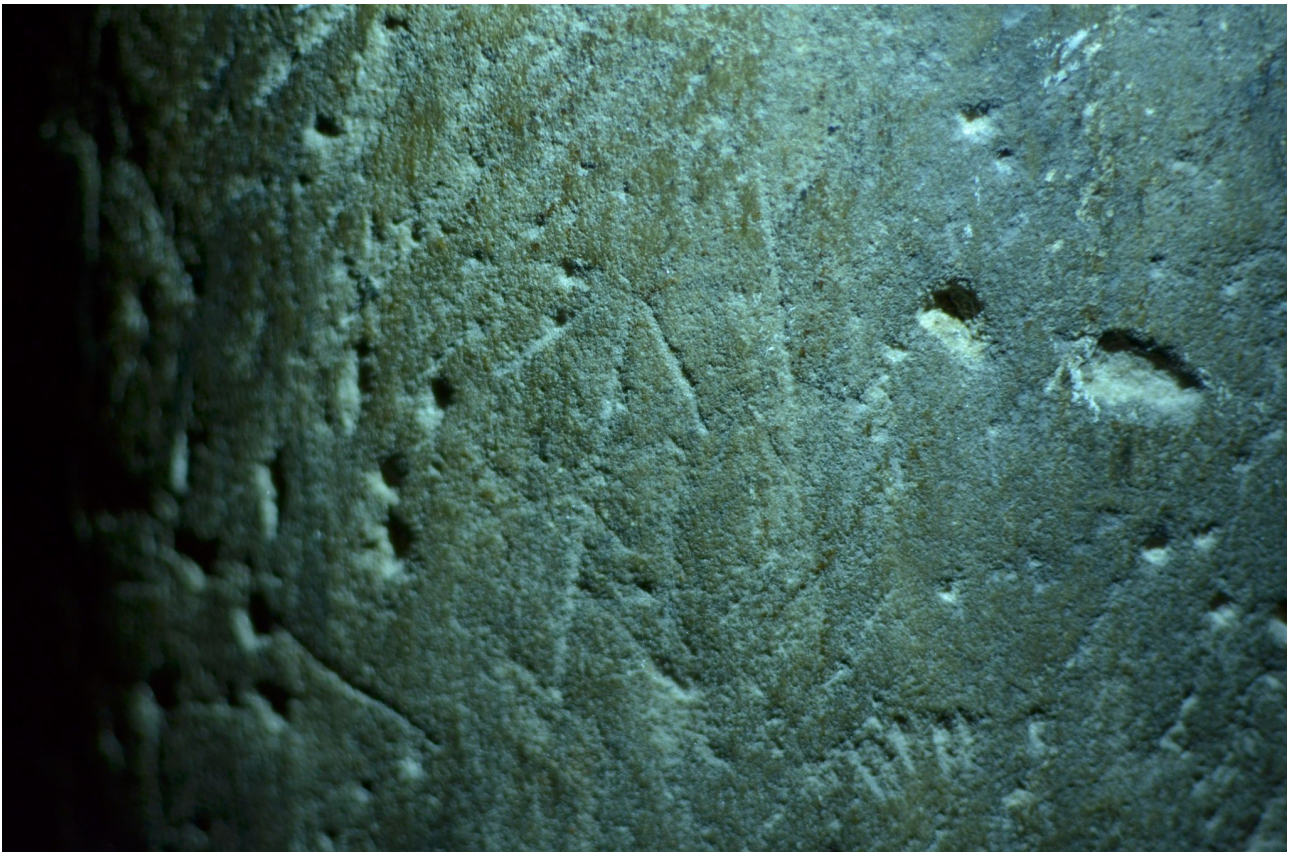
Svanberg (1994, s. 94) menar att avsaknaden av signering från bildhuggarna kan förklaras med att dessa hantverkare var färre till antalet och att deras stilar var unika medan Tschakert (2001, s. 9) menar att avsaknaden kan förklaras med att stenhuggarna i hyttan oftast var tillfälliga arbetare och ackordsavlönade medan bildhuggarna var dagavlönade.

De fem stenhuggarmärken (se fig 9) som förekommer på pelare är fördelade med tre märken (märke 40 (se fig 10 för fotografi), 85 och 87) på den fristående pelaren närmast den södra nedgången och två märken (märke 83 och 84) på den sydöstligaste fristående pelaren. Båda pelarna finns i zon 4. Den förstnämnda pelaren, med tre funna märken, är den södra av de två pelare som fascinerat generationer då de innehar stora kolonnfigurer. På den norra pelaren, i zon 1, återfinns en figur som sägs vara jätten Finn. Rydbeck (1915, s. 182ff, 185ff) nämner den södra pelarens figurer som "jättegumman och barnet" eller "Finn gumman och barnet" vilket också Carelli (2012, s. 147, 329) gör. Han nämner dock, tillsammans med Reutersvärd (1976, s. 7f) vidare att den södra pelarens figur också tolkats som Boas (från Jakin och Boas som flankerar ingången till Salomos tempel), som Simson och Delila (vilket också Rydbeck (1915, s. 196ff) och Reutersvärd (1976, s. 5) nämner) eller som Gerda och Sölve.

Varför har då dessa två pelare stenhuggarmärken? Dessa fem märken (40, 83, 84, 85 och 87) återfinns alla bara endast en gång i kryptan vilket i sig inte är ovanligt (46 av de 246 funna stenhuggarmärkena förekommer endast en gång) men naturligtvis ökar detta risken för att det inte är stenhuggarmärken. Marian Ullén (1987, s. 109) nämner klotter gjort av stenhuggare i Linköpings domkyrka och dessa fem märken i Lund påminner faktiskt om klotret med sitt grunda djup, varför detta skulle kunna vara en förklaring. Det är som sagt ovanligt att märka pelare då dessa högst



Fig 9. Avritningar av de 5 märken som förekommer på pelare (märke 40, märke 85, märke 87, märke 83, märke 84) (ej skalenliga).



*Fig 10. Märke 40 på den ena figurpelare (frupelaren). Foto av Antunes Venhammar.*

troligen gjordes av bildhuggare. Kan då bildhuggarna ändå märkt dessa pelare? Legenden om jätten Finn nedtecknades första gången 1654 (Carelli 2012, s. 147) men är enligt Carelli äldre än så. När den nyss frisläppte Erik Lassota besöker kryptan 1593 och ser dessa två pelare, omnämner han de redan då som två jättar (Rydbeck 1915, s. 189). Carelli (2012, s. 147) menar att pelarna är sekundärplacerade i kryptan men att dess ursprungliga plats är osäker. Cinthio (1957, s. 54f) lägger fram teorin att de två räfflade kolonnerna som numera finns nordost om Finnpelaren och direkt söder om Frupelaren ursprungligen kan ha stått på de två figurpelarnas platser och Reutersvärd (1976, s. 6) menar att figurpelarna lär ha stått vid storkyrkans västeringång, då han menar att pelarna lär ha haft en höjd på 3 meter i sitt original innan de kortades ner (Reutersvärd 1976, s. 2). Rydbeck (1915, s. 181) nämner att pelarnas utseende skulle kunna tyda på att Adam van Düren är mannen bakom figurerna men detta ser jag som föga troligt. Det är dels märkligt då att endast den södra av pelarna är märkt och dels är det märkligt att de är märkta med märken som mig veterligen inte använts av van Düren någon annanstans.

1785 besöker Gustav III domkyrkans krypta och uttrycker då sitt starka missnöje mot kryptans förfall. Detta leder till stora restaureringar där man bland annat putsar och kalkar pelare, restaurerar kolonner och höjer golvet. I den här restaureringen blir de två figurpelarna ordentligt skadade och så mycket som flera centimeter kan ha blivit renhuggna (Rydbeck 1915, s. 186; Löfvendahl & Sundnér

1997, s. 13). Reutersvärd (1976, s. 14) menar dock att den södra av dessa pelare, det vill säga den pelare vi här behandlar inte ska ha blivit påverkad, vilket gör att uppgifterna går isär. Låt oss tänka oss att när pelarna skapas, märker den då ansvarige bildhuggaren sitt verk. Om det nu rör sig om stenhuggarmärken borde dessa märken ha tillkommit i samband med figurerna vilket då bör ha skett innan 1593 (då Erik Lassota besöker kryptan). När pelarna sedan renhögs 1786, efter Gustav III:s besök i kryptan torde märkena försvinna om pelarna nu blir renhuggna flera centimeter, så till vida att bildhuggarens märken inte är flera centimeter djupa, vilket jag anser otroligt. Därmed vågar jag säga att märkena på den södra pelaren tillkommer först efter 1786 och jag ser ingen anledning till att en sten- eller bildhuggare skulle märka en pelare som de inte arbetat på. Märkena anser jag därför inte vara stenhuggarmärken utan istället klotter, vilket jag också menar gäller de två märken som förekommer på den andra pelaren i zon 4. Pelarnas byggnadshistoria, den ovanliga förekomsten av märken på pelare i sig och märkenas grunda utförande talar för att det är klotter. Att det dessutom förekommer flera märken på samma stycke gör det ännu mer troligt att vi här har något annat än stenhuggarmärken. Visserligen förekommer det på vissa håll i världen så kallade samlingsplattor med flera märken på samma sten, men dessa plattor innehåller då märken som förekommer flertalet gånger i resterande byggnad (Lindfors 1903, s. 93f). Min slutsats blir därmed att dessa fem märken är klotter och inte stenhuggarmärken.

#### **4.2 Samma märke i olika varianter**

Det finns ett flertal märken i kryptan som är snarlika varandra vilket leder till frågan om dessa märken bör ses som olika eller om det handlar om ett och samma märke, i olika varianter (frågan har tidigare diskuterats av bland annat Tschakert (2001, s. 28)). Rydbeck (1953, s. 179f) nämner att man funnit 49 stenhuggarmärken på lektoriemuren i Lunds domkyrka och att dessa 49 märken kom från ett tjugotal stenhuggare. Alla 49 märken finns avritade och där förekommer en rad märken som är snarlika varandra i utseendet, till synes i vissa fall helt utan skillnader medan det i andra fall kan röra sig om ett märke i olika riktningar eller med adderade detaljer (Rydbeck 1953, s. 191). Det framgår dock inte vilka av dessa märken som Rydbeck menar komma från samma stenhuggare trots dess eventuella skillnad. Naturligtvis finns det inget enkelt svar på frågan som går att applicera på alla snarlika märken utan man får helt enkelt se märke för märke, fall för fall.

Låt oss för enkelhetens skull dela upp detta i två kategorier. Den första kategorin är de märken där en eller flera detaljer antingen adderats eller subtraherats och den andra kategorin är de märken som till utseendet är identiska med andra märken men där skillnaden är att de förekommer i olika riktningar och/eller spegelvända.

När det gäller den första kategorin av märken har vi två exempel: fall 1.1 med märke 1, 2 och 4



(se tabell 3) samt fall 1.2 med märke 12, 16, 19 och 89 (se tabell 4).

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
1	1	0	3	0	0	2	6
2	1	0	0	0	0	0	1
4	2	0	0	2	2	2	8

Tab 3. Fall 1.1.

I fall 1.1 har vi märke 1, 2 och 4 (fig 11). Märke 1 är det märke av dessa tre som har det enklaste utseendet, i form av ett kryss eller ett andreakors. I de andra två märkena har det adderats en linje

som går igenom korsets mitt. I märke

2 är det en horisontell sådan och i

märke 4 är det en vertikal sådan (som gör märket till ett monogramkors).



Märke 2 förekommer endast en gång i kryptan medan märke 4

förekommer hela åtta gånger, vilket

Fig 11. Märke 1, märke 2, märke 4.

alltså är fler gånger än vad märke 1 gör. Naturligtvis finns det en risk att de adderade linjerna har adderats av en ren slump, i och med stenens vittring eller av oförsiktighet av stenhuggaren exempelvis, men jag anser detta vara föga troligt. Risken är naturligtvis större i fallet med märke 2 i och med märkets enstaka förekomst men linjerna tycks ha samma djup som resterande linjer i märket vilket gör att linjerna bör ses som medvetna. Jag anser därför att märke 1, 2 och 4 bör ses som tre olika märkestyper.

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
12	1	0	0	2	1	3	7
16	1	0	0	0	1	0	2
19	1	0	0	0	0	0	1
89	0	0	0	1	0	0	1

Tab 4. Fall 1.2.

I fall 1.2 har vi märke 12, 16, 19 och 89 (se fig 12). Dessa fyra märken kan ses som olika varianter av ett kors där märke 12 närmast kan beskrivas som ett latinskt kors, märke 16 som ett patriarkalkors, märke 19 som ett tau-kors och märke 89 som ett latinskt kors med en avslutande



Fig 12. Märke 12, märke 16, märke 19, märke 89 (ej skalenliga).

horisontell linje. Den vertikala linjen i märke 12 och 89 fortsätter en bit efter att den korsats av den horisontella linjen och i det sistnämnda märket avslutas denna vertikala linje med en till horisontell linje. I märke 19 stannar den vertikala linjen när den möter den första horisontella linjen och i märke 16 fortsätter den vertikala linjen en bit efter det att den korsats av en kortare horisontell linje.

Naturligtvis finns även här risken att de adderade linjerna har tillkommit av en slump men jag anser precis som i fallet med märke 1, 2 och 4 att det är föga troligt då linjerna har samma djup som resterande linjer i märket. Även i detta fall menar jag att det rör sig om tre olika märken och att märke 12, 16, 19 och 89 alltså inte är samma märke.

I den andra kategorin har vi märken som till utseendet är identiska med andra märken men där skillnaden är att de förekommer i olika riktningar och/eller spegelvända och här blir det genast mer komplicerat än i den första kategorin. Låt oss även här dela upp det i mindre fall: fall 2.1 med märke 4 och 5 (se tabell 5), fall 2.2 med märke 7 och 8 (se tabell 6), fall 2.3 med märke 12, 13, 14 och 15 (se tabell 7) samt fall 2.4 med märke 33, 34, 35 och 36 (se tabell 8). Jag väljer att diskutera dubbelt så många fall här i den andra kategorin i jämförelse med den första eftersom jag anser denna kategori vara mer komplicerad.

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
4	2	0	0	2	2	2	8
5	2	0	0	0	0	0	2

Tab 5. Fall 2.1.

I fall 2.1 har vi märke 4 och 5 (fig 13) som är två monogramkors där det förstnämnda är stående medan det sistnämnda är liggande. I det här fallet skulle det kunna röra sig om ett och samma märke som vid insättande i muren blivit roterat. För att svara på eller åtminstone diskutera huruvida detta kan ha skett, blir det avgörande hur stenens resa sett ut, från det att den blivit märkt till det att den sattes in i muren.

Även om Svanberg (1994, s. 79) menar att stenhuggarna eventuellt också arbetat i stenbrotten och för att slippa onödig vikt där högg ut kvaderstenarna grovt, nämner han inget om att en märkning av stenen ska ha skett så tidigt.

Enligt honom skedde märkningen precis innan parliern på

bygget godkände den (Svanberg 1994, s. 89, 94) medan Brunius (1854, s. 90) menar att en stenhuggare som högg in sitt märke på en icke-granskad sten skulle plikta. Oavsett vad, kan vi anta att märkningen av stenen skedde innan den fördes in i kyrkan. Vem som senare murade in stenen är högst viktigt i denna fråga. För att en rotering av stenen skulle ha varit möjlig är en förutsättning att det vid märkningen ännu inte var klart vilken sida av stenen som skulle vara uppåt. Majoriteten av

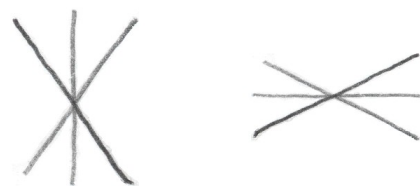


Fig 13. Märke 4, märke 5 (ej skalenliga).



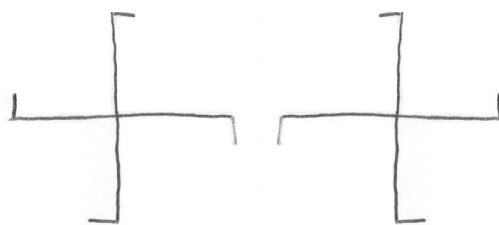
stenarna i kryptan är icke-kvadratiska och har två längre sidor och två kortare sidor och de längre sidorna är oftast i ovan- och nederkant. De allra äldsta stenarna i kryptan ska ha varit så anpassade till varandra att de inte krävde något murbruk (Gardelin 2006, s. 25), liksom de stenar som insattes av Brunius under 1800-talet (Brunius 1854, s. 489). Detta gör möjligheten ännu mindre att stenen skulle kunna ha roterats. Den stora mängd stenavfall funnet i närheten av domkyrkan i Lund visar på att man bearbetat stenen på plats (Balic & Gardelin 2002; Gardelin 2015, s. 47; Cinthio & Ödman 2018, s. 199), vilket också lär ha skett på andra platser, som vid byggandet av domkyrkan i Linköping (Gardelin 2006, s. 93).

Hur ser då stenarna ut där märke 4 och 5 förekommer? Alla 10 stenar där dessa märken förekommer är icke-kvadratiska med långsidorna i ovan- och nederkant. I och med att alla dessa stenar är åt samma håll men att stenhuggarmärken förekommer i två riktningar menar jag att det inte handlar om ett och samma märke varför min slutsats i detta fall blir att märke 4 och 5 är två olika stenhuggarmärken.

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
7	3	0	1	1	0	2	7
8	1	0	1	0	0	5	7

Tab 6. Fall 2.2.

I fall 2.2 har vi märke 7 och 8 (fig 14), där det förstnämnda är en svastika och den sistnämnda en sauvasstika. Dessa märken är alltså inte bara roterade utan spegelvända vilket gör att märket inte kan ändras till det andra vid en eventuell rotation på stenen, det är fysiskt omöjligt. Kan då riktningen på dessa avslutande linjer, som förvandlar det likarmade korset till ett hakkors, ha tillkommit åt olika håll av slumpen, det vill säga att stenhuggaren eller stenhuggarna som huggit märket inte lagt något vikt vid åt vilket håll linjerna hamnar? *Fig 14. Märke 7, märke 8 (ej skalenliga).*



Självklart finns den möjligheten men jag anser att det är föga troligt då dessa avslutande linjer alltid är åt samma håll i vardera märke samt att dessa två märken förekommer i stort antal jämnt fördelat. Hade det exempelvis varit så att märke 8 bara förekommit en gång hade möjligheten varit större. Jag menar att märke 7 och 8 bör ses som två olika stenhuggarmärken.

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
12	1	0	0	2	1	3	7
13	0	0	0	1	0	0	1
14	0	0	1	0	0	1	2
15	5	0	1	4	0	1	11

Tab 7. Fall 2.3.

I fall 2.3 har vi märke 12, 13, 14 och 15 (fig 15). Märke 12 har som tidigare nämnt ett utseende av ett latinskt kors, märke 13 är ett liggande sådant med toppen till vänster vilket gör att märket även kan ses som ett filippuskors eller ett skandinaviskt kors, märke 14 är också ett liggande latinskt kors men med toppen till höger och slutligen är märke 15 ett upp-och-nervänt latinskt kors, även kallat petruskors. I det här fallet finns det fler möjligheter för att det är samma stenhuggarmärke men i olika riktningar. Skulle stenen där märket förekommer vara av kvadratisk form kan det ju betyda att märket går att rotera åt alla håll och därmed få dessa olika riktningar. Skulle märket förekomma på icke-kvadratiska stenar kan märke 12 och 15 roteras till varandra utseende, liksom 13 och 14. Hur ser då stenarna ut till formen där dessa fyra märken förekommer? Alla 21 stenar det handlar om är icke-kvadratiska med långsidorna i ovan- och nedkant vilket gör att en rotation av ett och samma märke skulle alltså inte kunna leda till dessa fyra olika utseenden. Däremot finns naturligtvis möjligheten att rotera stenarna så att märke 12 blir 15 och omvänt, precis som märke 13 kan bli 14 och omvänt. Om vi tittar på antalet av vardera stenhuggarmärke i fall 2.3 ser vi att märke 12 och 15 förekommer väldigt många gånger (8 respektive 10 gånger) medan märke 13 och 14 förekommer ett fåtal gånger (1 respektive 2 gånger). Visserligen skulle den ringa förekomsten av märke 13 och 14 tyda på att det rör sig om samma märke men där stenen blivit roterad men jag vill ändå mena att även här handlar det om totalt fyra olika stenhuggarmärken.

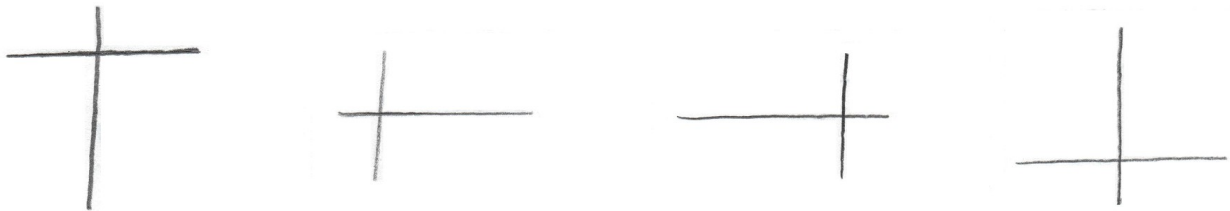


Fig 15. Märke 12, märke 13, märke 14, märke 15 (ej skalenliga).

SHM-NR	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
33	3	0	0	2	0	1	6
34	0	0	0	3	0	0	3
35	2	0	1	2	0	1	6
36	0	0	0	0	0	1	1

Tab 8. Fall 2.4.

I fall 2.4 har vi märke 33, 34, 35 och 36 (fig 16) där alla har ett utseende av en triangel där den ena katetern fortsätter och slutar i ett kors. Den förlängda katetern förekommer i ovankant och med korset till vänster på märke 33, i nedkant med korset till höger på märke 34, i ovankant med korset till höger på märke 35 och slutligen har märke 36 den förlängda katetern i högerkant med korset i nedkant. Dessa märken skulle kunna vara det märke som omnämns som korstriangeln av

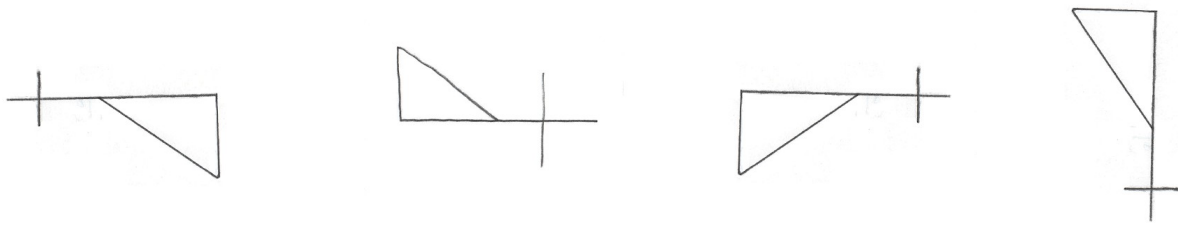


Fig 16. Märke 33, märke 34, märke 35, märke 36 (ej skalenliga).

Rydbeck (1953, s. 191), Cinthio (1997, s. 143f) samt Tschakert (2001, s. 33ff) men viss osäkerhet kring detta finns då märket i dessa texter är avritat med en triangel som är "hel". Korstriangeln finns av Rydbeck (1953, s. 191) avritad i fyra olika riktningar där triangeln återfinns i ovankant, nederkant, vänsterkant och högerkant. Cinthio (1997, s. 143) nämner dock att märket förekommer på två ställen i kyrkan: i långhusets östligaste del och på den norra mittskeppsmurens västligaste del. Kryptan nämns inte alls. Hos Tschakert (2001, s. 33) finns korstriangeln avritad endast åt ett håll: med triangeln som bas. De stenar där märke 33, 34 och 35 förekommer på är alla icke-kvadratiska med långsidorna i ovan- och nederkant men de två förstnämnda märkena skulle kunna vara samma märke då en sten med detta märke utsatt skulle kunna roteras 180 grader för att få det andra märket. Märke 35 är däremot omöjligt att rotera en sten till då det är en spegelvänd variant av märke 34. Märke 36 däremot återfinns endast en gång i kryptan, i zon 6, i mitten på den östligaste väggpilastern utan tillhörande väggpelare på cirka 1,5 meters höjd (fig 17). Den här stenen är icke-kvadratisk men har långsidorna i vänster- och högerkant så att den blir stående. Om en rotation på 90 grader av en sten med märke 35 sker, får vi märke 36. Av stenen att döma samt märkets utseende, djup och fina skick torde märke 36 kunna dateras till 1800-tal och Brunius stenhuggare. I kryptan i Lund förekommer stenhuggarmärkena i majoritet centralt på kvaderstenarna. Just märkenas centrala position på stenarna är något Tschakert (2001, s. 19) i korthet nämner och menar att detta kan tyda på att märkena inte bara kan ha varit kontrollmärken utan att man placerat de avsiktligt i det läget för att framhäva dem och sitt arbete. Stenen där märke 36 förekommer är mycket mindre i jämförelse med de stenar där märke 35 förekommer (se fig 18 för exempel) varför en omhuggning av stenen vid dess



Fig 17. Märke 36 på troligen roterad sten. Foto av Hellqvist.



*Fig 18. Märke 35. Foto av Hellqvist.*

inmurande kan ha skett, vilket också skulle förklara varför detta stenhuggarmärke inte sitter centralt på stenen. Kanske var just denna sten tänkt att sitta någon annanstans och därmed i en annan riktning men sattes istället in i denna väggpilaster och höggs därför om till ett mycket mindre omfång samt roterades. Jag anser därför att märke 36 bör ses som märke 35 i roterat tillstånd.

### **4.3 Märkenas ålder**

De fyra mest förekommande stenhuggarmärkena i Lunds domkyrkas krypta är som tidigare presenterat märke 24, 79, 6 och 15 där alla är daterade till att komma från 1800-talet. 2 % av alla funna märken dateras till 1200-talet, 73 % till 1800-talet och resterande 25 % har inte daterats. Att hitta ett svar i varför majoriteten av alla funna märken samt de mest förekommande märkena alla är från 1800-talet, anser jag inte vara särskilt svårt nu när det handlar om den period där de yngsta stenhuggarmärkena lär ha uppkommit. Dessa märken har ju naturligtvis inte fått utstå samma prövningar jämfört med de allra äldsta märkena. En mängd restaureringar har ju skett i kyrkan under åren där gamla stenar antingen bytts ut helt eller blivit hårt påverkade av avslipningar. Ett exempel på det sistnämnda får vi av Rydbeck (1953, s. 182) när han nämner ett S-format märke som till hälften nästan blivit utplånat av en nitisk stenhuggare under Brunius period.

## 5 Sammanfattande slutsats

Uppsatsens syfte har varit att undersöka var i Lunds domkyrkas krypta stenhuggarmärkena förekommer och om det går att svara på varför de är där de är. Som svar på huvudfrågan, var märkena förekommer, återfanns totalt 246 stycken stenhuggarmärken fördelade på 93 olika typer. De förekommer i störst antal i zon 4 (den södra kvadraten med tillhörande sidokapell) med 82 funna märken och i zon 1 (den norra kvadraten med tillhörande sidokapell) med 80 funna märken, följt av zon 6 (den östra kvadraten med absid) med 52 funna märken. Att fördelningen ser ut på detta vis kan förklaras av att dessa tre zoner är till ytan störst och dessutom har zon 1 och 4 som tidigare redan nämnt ett varsitt tillhörande sidokapell vilket gör att ytan blir ännu större.

Under huvudfrågan hade jag två delfrågor där den första var vilka de mest förekommande stenhuggarmärkena är samt hur fördelningen ser ut utifrån dess datering. De märken som förekommer flest gånger är märke 24 (14 gånger), märke 79 (12 gånger), märke 15 (11 gånger) och märke 6 (9 gånger). Dessa märken dateras alla till att komma från 1800-talet.

Den andra delfrågan jag hade var hur fördelningen ser ut rent dateringsmässigt i stort, det vill säga om alla märken från samma tid förekommer utspritt i kyrkan eller om de är samlade på samma plats eller i samma del. 5 märken har daterats till 1200-talet och 179 märken har daterats till 1800-talet. Resterande 62 märken har inte kunnat daterats. De daterade 1200-talsmärkena förekommer i zon 1, 4 och 6 medan 1800-talsmärkena förekommer i alla zoner förutom zon 2. Det är alltså så att de märken som blivit daterade förekommer utspritt i hela kryptan.

Majoriteten av alla funna märken (241 av 246) förekommer på kvaderstenar vilket inte är ovanligt. De 5 resterande förekommer fördelade på 2 av kryptans 38 pelare men bedöms inte vara stenhuggarmärken utan snarare klotter. Det har framlagts fyra anledningar till att dessa märken inte är stenhuggarmärken där den första anledningen är dess förekomst på pelare, vilket hör till ovanligheten då avancerade verk, såsom pelare, bedöms ha gjorts av bildhuggare som sällan signerade sina verk. Den andra anledningen är pelarnas byggnadshistoria. Pelarna lär vara från kryptans begynnelse på 1100-talet och skulle de då ha märkts hade märkena behövt vara flera centimeter djupa om de senare skulle fortsätta att synas efter en ordentlig renhuggning. Just märkenas grunda utförande är också den tredje anledningen då detta skulle kunna tyda på att det just är klotter, i likhet med liknande ristningar funna i Linköpings domkyrka. Den fjärde och sista anledningen till att detta troligen inte är stenhuggarmärken är att de förekommer i grupp på samma verk. Det finns visserligen så kallade samlingsplattor på vissa håll i världen med flera stenhuggarmärken på samma sten men dessa märken förekommer då också i resterande delar av byggnaden, vilket dessa märken inte gör.

Som tidigare nämnt fördelar sig de 246 funna märkena på 93 olika märkestyper men detta är

självkärlart en tolkningsfråga. Det förekommer en rad olika märken som på olika sätt skulle kunna tolkas vara samma typ men i en annan variant. Dels förekommer de märken där en detalj antingen har adderats eller subtraherats från det ursprungliga märket, vilket skulle ha kunnat uppkomma vid en förslitning på stenen eller av misstag av stenhuggaren, och dels förekommer de märken som i grunden är precis samma men som förekommer i en annan riktning eller i vissa fall spegelvända. Tyvärr finns inget enkelt svar på frågan hur dessa ska tolkas och bedömas utan varje sten och märke behöver tolkas var för sig. Det som dock fastslagits är att de märken som förekommer spegelvända, inte kan tolkas som samma märke som dess motsats då en spegelvändning av ett märke är fysiskt omöjligt att få till vid en rotation av en sten, till skillnad från de märken som exempelvis förekommer stående eller liggande. I det sistnämnda fallet fanns åtminstone ett fall där ett märke bedömdes vara av samma sort då stenen högst troligen blivit roterad vid insättningen då den är det enda fallet där just det märket förekommer på en sten som är stående.



## Källförteckning

- Axel-Nilsson, Göran. 1950. *Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil*. Diss., Lunds universitet.
- Balic, Ivan och Gardelin, Gunilla. 2002. *Lundagårdsområdet*. Arkeologiska förundersökningar 2001-2002. Arkeologiska arkivrapporter från Lund, nr 104. Lund
- Brunius, Carl Georg. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Brunius, Carl Georg. 1854. *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka*. 2. uppl. Lund.
- Brunius, Carl Georg. Samlingar. Opublicerad handskrift. ATA, RAÄ.
- Carelli, Peter. 2012. *Lunds historia – Staden och omlandet*. Mölnlycke.
- Cinthio, Erik. 1957. *Lunds domkyrka under romansk tid*. Diss., Lunds Universitet.
- Cinthio, Erik. 1997. Talande tecken och en kämpande ärkebiskop. I Ellerström, Jonas och Rausing, Gad (red.). *Amico Amici: Gad Rausing den 19 maj 1997*. Lund.
- Cinthio, Maria och Ödman, Anders. 2018. *Vägar mot Lund: en antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna*. Lund.
- Dahlby, Frithiof. 1963. *De heliga tecknens hemlighet*. Stockholm.
- Gardelin, Gunilla. 1997. En värdering av kvadersten i Linköpings domkyrka. *Hikuin* 24, s. 59-70.
- Gardelin, Gunilla. 2006. *En värld av sten: stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund Studies in historical archaeology 3. Lic.-avh., Lunds universitet.
- Gardelin, Gunilla. 2015. *Kyrkornas Lund*. Acta Archaeologica Lundensia Series, 12. Malmö.
- Hagerman, Maja och Gabrielsson, Claes. 2003. *I miraklers tid*. Stockholm.
- Jansson, Petter. 2008. *Att flytta en gravsten – Torben Billes gravsten i Lunds domkyrka*. Kristianstad: Regionmuseet Kristianstad. <https://www.yumpu.com/sv/document/read/39793930/att-flytta-en-gravsten-regionmuseet-kristianstad> (Hämtad 2020-12-18).
- Kilström, Bengt Ingmar. 2000. *Bild och symbol*. Stockholm.
- Kroon, Sigurd. 1994. *Det äldsta Lund*. Lund.
- Lindfors, Anders Otto. 1903. Om stenhuggarmärken och deras förekomst å gamla svenska kyrkor. *Kyrkohistorisk Årskrift* 1903. Uppsala, s. 93-108.
- Lundberg, Erik. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*. Stockholm.
- Löfvendahl, Runo och Sundnér, Barbro. 1997. *Lunds domkyrka. Stenmaterial och skadebild*. Stockholm.
- Nilsson, Bertil. 1998. *Sveriges kyrkohistoria 1: missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.
- Reutersvärd, Oscar. 1976. *Jätten Finn i Lunds domkyrkas krypta*. Lund.
- Rydbeck, Otto. 1915. *Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund.
- Rydbeck, Otto, 1918. *Två märkliga konstnärer. Adam van Düren och konstnären med signaturen A. S.* Stockholm.
- Rydbeck, Otto. 1923. *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund.
- Rydbeck, Otto. 1953. Lundensiska stenhuggarmärken. *Den äldre megalitkeramiken under mellan-neolitikum i Sverige*. Stockholm.
- Sundnér, Barbro. 1996. *Stenen i tiden. Från 1000-talet till 1940*. Stockholm.
- Svanberg, Jan. 1994. *Medeltida byggmästare*. 2. uppl. Stockholm.
- Tschakert, Alexandra. 2001. *Stenhuggarmärken och medeltida stenhuggare*. CD-uppsats i medeltidsarkeologi,

Lunds Universitet.

Ullén, Marian. 1987. Murverksbeskrivning. I Cnattingius, Bengt; Edenheim, Ralph; Ljungstedt, Sune och Ullén, Marian (red.). *Linköpings domkyrka 1: kyrkobyggnaden*. Sveriges kyrkor, volym 200. Stockholm, s. 51-111.



## Bilaga 1 (Registrerade stenhuggarmärken)

SHM-NR	BESKRIVNING	BRUNIUS LISTA	DATERING	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
1	Andreaskors		1800-tal	1		3			2	6
2	Andreaskors, gnmskj hori		1800-tal	1						1
3	Andreaskors, vridet			1						1
4	Monogramkors, stående		1800-tal	2			2	2	2	8
5	Monogramkors, liggande		1800-tal	2						2
6	Monogramkors, rundat	Ja	1800-tal	2		1	4	1	1	9
7	Svastika		1800-tal	3		1	1		2	7
8	Sauvastika	Ja	1800-tal	1		1			5	7
9	Svastika, vriden och halv						1			1
10	Likarmat kors	Ja		1	1		4	1		7
11	Kryckkors, m förl linje u		1800-tal				1			1
12	Latinskt kors	Ja		1			2	1	3	7
13	Filippuskors		1800-tal				1			1
14	Filippuskors, spglv		1800-tal			1			1	2
15	Petruskors		1800-tal	5		1	4		1	11
16	Patriarkalkors		1800-tal	1				1		2
17	Patriarkalkors, liggande								1	1
18	Patriarkalkors, U/N							1	1	2
19	Tau-kors			1						1
20	Tau-kors, liggande		1800-tal				1			1
21	Tau-kors, U/N								1	1
22	Linje, gnmskj dia, plac i hk		1800-tal				1			1
23	Linje, gnmskj dia, plac i vk		1800-tal					1		1
24	Cirkel	Ja	1800-tal	5		3	5		1	14
25	Romb, rundad, spe n	Ja	1800-tal	1		2	1			4
26	Romb, rundad, vriden		1800-tal	1			1			2
27	Spets, n			1						1
28	Spets, u						1			1
29	Triangel, lb, spets n		1800-tal	1			2			3
30	Triangel, lb, spets u	Ja	1800-tal	2			3			5
31	Triangel, ls, spets h	Ja (r)	1800-tal						1	1
32	Triangel, ls, spets n			2			1			3
33	Korstriangel, triangel n, kors t v	Ja	1800-tal	3			2		1	6
34	Korstriangel, triangel u, kors t h		1800-tal				3			3
35	Korstriangel, triangel n, kors t h		1800-tal	2		1	2		1	6
36	Korstriangel, triangel t v, kors n		1800-tal						1	1
37	Pil, dbl			5						5
38	Pil, dbl, liggande		1800-tal					1		1
39	Pil, n						1			1
40	Pil, dia uh		1800-tal				1			1
41	Pil, fylld, n		1800-tal						1	1
42	Pil, fylld, u	Ja	1800-tal				1			1
43	Pil, fylld, t v	Eventuellt (r)	1800-tal				1			1
44	Pil, rundad, n		1800-tal	3					2	5

SHM-NR	BESKRIVNING	BRUNIUS LISTA	DATERING	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
45	Pil, rundad, u	Ja	1800-tal	1			1	1	2	5
46	Pil, rundad, t h	Ja (r)	1800-tal						1	1
47	Ankare spe, gnmskj dia	Eventuellt (r)	1800-tal			2				2
48	Ankare spe, gnmskj dia, U/N	Eventuellt (r)	1800-tal	1			1		1	3
49	Ankare spe, liggande	Eventuellt (r)	1800-tal						1	1
50	Ankare, rundat		1800-tal						1	1
51	Nyckel, ax t v & u		1800-tal	1			2		1	4
52	Nyckel, utan ax						1			1
53	Nyckel, ax t h & n		1800-tal	1		1	1			3
54	Nyckel, stående, ax t h						1			1
55	Venussymbol		1800-tal	2					1	3
56	Venussymbol, U/N	Ja	1800-tal				1			1
57	Timglas	Ja		1			5		2	8
58	Sax n, ihophållen								1	1
59	Sax n	Eventuellt (r)	1800-tal	1						1
60	Sax t v	Eventuellt (r)		2		1			2	5
61	Sax t h	Eventuellt (r)		2	1		1			5
62	Yxa, stående, egg t h		1800-tal	1			1			2
63	Yxa, stående dia, egg t h		1800-tal	1						1
64	Yxa, liggande, egg n							1		1
65	Yxa, liggande, egg u		1800-tal					1		1
66	Yxa, liggande, egg u, ej ifylld		1800-tal	1						1
67	S, spglv, brett		1200-tal				1			1
68	S, liggande m avslut		1200-tal	1						1
69	Rätvinkel, b nv		1800-tal				1		1	2
70	Rätvinkel, b uh	Ja					1			1
71	Rätvinkel, b uv			2					1	3
72	Rätvinkel, b uh + hammare/rundjärn, stående		1800-tal						1	1
73	Rätvinkel, b uh + hammare/rundjärn, liggande		1800-tal	1			1			2
74	Rätvinkel, b uh + hammare, liggande		1800-tal	1			2		1	4
75	Rätvinkel, b nh + hammare, liggande		1800-tal						1	1
76	Hammare, liggande		1800-tal	1					1	2
77	Hammarkors, huvud u						1			1
78	Hammarkors, huvud t v	Eventuellt		1					2	3
79	Kors m centralt kryss	Ja	1800-tal	6			4		2	12
80	Kvadrat m borrhördjupning	Eventuellt	1800-tal	1						1
81	Kvadrat, fylld		1800-tal				1			1
82	Skepp		1800-tal	1						1
83	Bokstäver: AA		1800-tal				1			1
84	Bokstäver: AN		1800-tal				1			1
85	Bokstäver: EI		1800-tal				1			1
86	Bokstäver: L						1			1
87	Bokstäver: PL		1800-tal				1			1
88	Bokstäver: PMB		1800-tal				1			1
89	Latinskt kors, m avslut		1800-tal				1			1

SHM-NR	BESKRIVNING	BRUNIUS LISTA	DATERING	ZON 1	ZON 2	ZON 3	ZON 4	ZON 5	ZON 6	TOTALT
90	Siffror: 6, romerska		1800-tal	1						1
91	Vinkelhake		1200-tal						1	1
92	Filippuskors, m dia linjer		1200-tal	1						1
93	S, spglv, smalt		1200-tal				1			1

### Förkortningar (i bokstavsordning):

(r) – Roterat

B – Bas

Dbl – Dubbel

Dia – Diagonalt

Förl – Förlängd

Gnmskj hori – Genomskjuten horisontell

Hk – Högerkant

Lb – Likbent

Ls – Liksidig

M – Med

N – Nedåt

Nh – Nedåt höger

Nv – Nedåt vänster

Spe – Spets/spetsig

Spglv – Spegelvänd

T h – Till höger

T v – Till vänster

U – Upp























U/N – Upp och ner

Uh – Upp höger

Uv – Upp vänster

Vk – Vänsterkant

## Bilaga 2 (Brunius stenhuggarmärken)

	C. Olsen
	N. Rosengren
	O. Rosdahl
	A. Tuldahl
	P. Widergren
	S. Attergren
	F. Stenberg
	L. Olsen
	S. Holmberg
	P. Rosdahl
	F. Sandberg
	L. Lundgren
	Svenson
	Tulberg
	F. Krok
	F. Lofdahl
	M. Nelson
	M. Jakopsen
	N. Åkansen
	Holmberg
	C. Tunmark
	O. Jörrensen

Lista hämtad från Brunius samlingar I fol. 107b.